

Розділ 5

Соціально-гуманітарний контекст трансформаційних фінансово-економічних процесів

УДК 336.77.01:330.8(477)

Хмельячук М. І.

НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ КРЕДИТУ

Анотація. Досліджено розвиток теорії кредиту в частині формування наукових концепцій соціально-економічного значення кредиту. Проаналізовано та систематизовано наукові концепції кредиту відповідно до еволюції кредитних відносин, потреб економічного розвитку та поступу економічної науки з урахуванням вагомого внеску українських вчених у розвиток теорії кредиту.

Ключові слова: кредит, паперово-кредитний обіг, банки, грошово-кредитна політика, економічна система.

Постановка проблеми. Кредит – одна з найскладніших економічних категорій, що породжує тривалу дискусію вчених-економістів щодо форм та механізмів впливу кредиту на розвиток соціально-економічних процесів. Адже кредит (як і кредитна система в цілому) - невід’ємний елемент усієї економічної системи, що в процесі свого розвитку еволюціонувала від найпростіших форм натурального господарства до сучасних форм світової економіки, інтернаціоналізації та глобалізації економічних процесів. Очевидне є те, що генезис усієї економічної системи зумовив відповідно еволюцію й усіх форм суспільно-економічних відносин, до яких належать і кредитні відносини. Це, у свою чергу, об’єктивно призводить до зміни суті і функціональних властивостей кредиту та породжує необхідність відповідних теоретичних досліджень. Останні, у свою чергу, розвивалися головним чином у рамках провідних течій та шкіл в економічній науці.

З цих позицій розвиток кредиту та теоретичних концепцій значення кредиту в економіці є об’єктивним продуктом розвитку економіки та економічної науки. Відповідно, узагальнення та систематизація різноманітних концепцій кредиту - актуальна проблема науки і практики.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження теорії і практики кредиту посідає вагоме місце в працях багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених. Плідно розробляють різні аспекти розвитку теорії кредиту такі вітчизняні вчені: В. Д. Базилевич, О. Д. Василик, А. С. Гальчинський, А. А. Гриценко, О. В. Дзюблюк, В. Д. Лагутін, І. М. Лазепко, В. І. Міщенко, А. М. Мороз, М. І. Савлук, А. А. Чухно та ін. Поряд із тим, розвиток теорії кредиту потребує подальших наукових досліджень, зокрема в частині її

систематизації щодо визначення соціально-економічного значення кредиту та з урахуванням традицій української економічної школи в розвитку теорії кредиту.

Мета. Систематизувати наукові концепції кредиту відповідно до розв'язання ними науково-практичної проблеми значення кредиту в розвитку соціально-економічних процесів.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Вихідним пунктом систематизації теорій кредиту є визначення методологічних основ дослідження її розвитку. Слід відзначити, що одним із перших учених, хто запропонував методологічні основи розвитку теорії кредиту, був український вчений М. Х. Бунге (1823-1895). На думку вченого, «теорія кредиту розвивалась під впливом двох головних обставин: по-перше, головних ідей пануючої економічної школи; по-друге, під впливом діяльності існуючих кредитних установ» [2, с. 392]. На наш погляд, ці базові підходи слід доповнити врахуванням взаємного впливу розвитку соціально-економічних процесів на функціонування кредитних відносин та на розвиток відповідних теоретичних досліджень.

З цих методологічних позицій нами проаналізовано еволюцію теорії кредиту та систематизовано наукові концепції в трактуванні соціально-економічного значення кредиту (рис. 1).

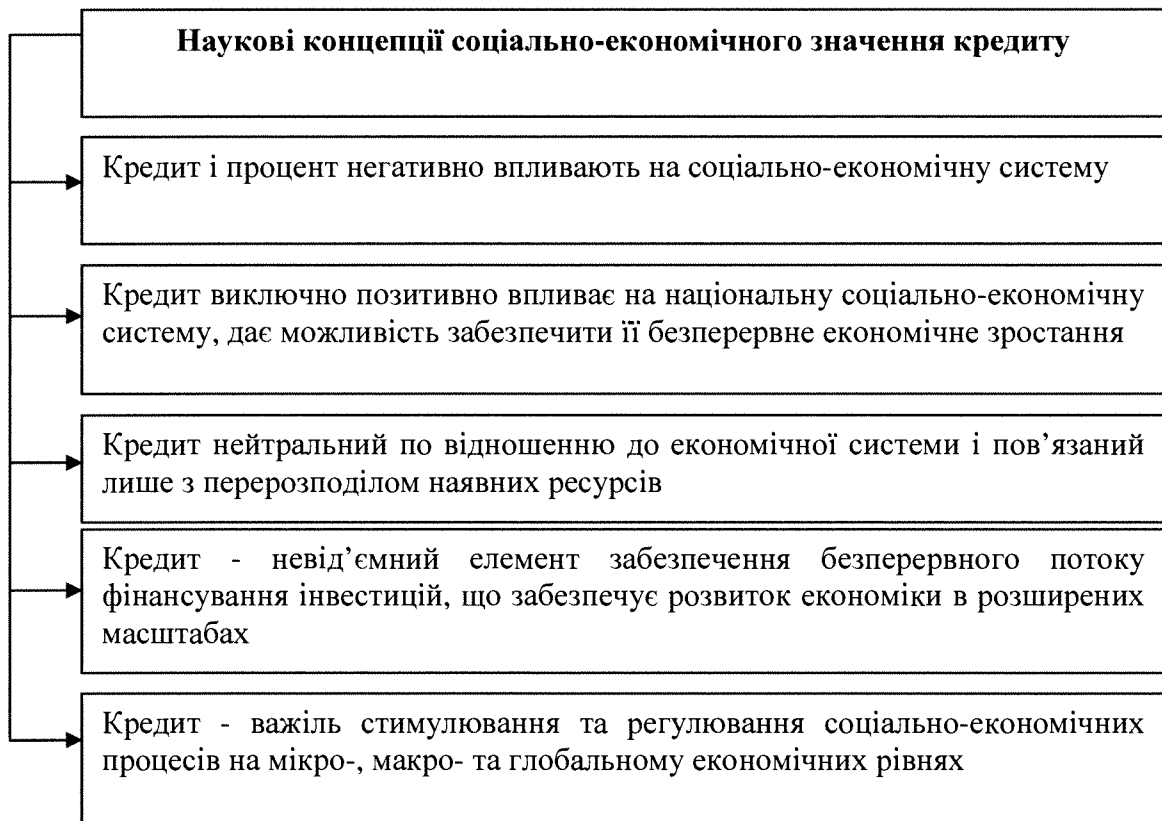

Рис. 1. Концепції соціально-економічного значення кредиту

Проведене дослідження еволюції теорії кредиту засвідчило, що, починаючи з перших згадок про кредит у період зародження ранніх цивілізацій, а згодом у період античності та середньовіччя, кредит і процент тлумачили в основному негативно з точки зору їх впливу на соціально-економічну систему. Відтак кредитна справа, яка тоді функціонувала у формі лихварства, вважалась аморальним та гріховним заняттям і викликала суспільний осуд. Так, один із найвидатніших теологів середньовіччя Ф. Аквінський відзначав, що «обґрунтування позичкового процента як плати за час,

наданий кредитором позичальнику, є незаконним, оскільки час – загальне благо, Божий дар. Відтак лихварі обманюють не лише своїх ближніх, але і Бога, за дар якого вимагають винагороду» [1, с. 105].

У цілому економічна думка періоду античності та середньовіччя демонструє етично-релігійне, а не економічне пояснення природи кредиту та процента відповідно до вимог церковних канонів. Однак, постійно зростаюче виробництво і споживання викликало необхідність збільшення обсягів їх фінансування, що, не зважаючи на заборони, об'єктивно призводить до розвитку кредитних відносин.

Так, у період пізнього середньовіччя, під впливом географічних відкриттів і стрімкого зростання міжнародної торгівлі, керівництво європейських держав майже повсюдно переходить від політики пасивного використання кредиторів і періодичного їх переслідування до політики все більшого заохочення кредитної справи. Цьому сприяла економічна політика меркантилізму, головним завданням якої було нагромадження національного багатства через розвиток торгівлі, насамперед зовнішньої, що в кінцевому підсумку сприятиме нагромадженню грошей у країні, тобто її багатства. Фактично згідно з доктриною меркантилізму уособленням багатства вважалися гроші, а отже, головне завдання економічної політики держави зводилось до пошуку шляхів їх нагромадження.

Питанню нагромадження національного багатства були присвячені праці всіх представників меркантилізму, серед яких, у контексті розвитку теорії кредиту, на особливу увагу заслуговують праці англійського вченого і фінансиста Дж. Ло. У своїй праці «Гроші і торгівля, що розглядаються з пропозицією забезпечити націю грошима» (1705) вчений пов'язував економічне процвітання з достатньою кількістю грошей в обігу та висловив думку про можливість заміни металевих грошей кредитними, що можуть створюватись банками для потреб народного господарства. Система Дж. Ло передбачала два принципи: кредитну експансію для банків (понад запас металевих грошей); створення державного банку в інтересах економічної політики держави.

Слід відзначити, що ідеї Дж. Ло на практиці завершилися фінансовим крахом, бо надмірна кількість випущених в обіг нічим не забезпечених банкнот зумовила значну інфляцію і знецінення всіх фінансових активів, що супроводжувалось банкрутством підприємств і банків. Недоліки системи Дж. Ло ґрунтовно проаналізував М. Бунге, відзначивши такі її основні вади: кредит - засіб обігу, а не інструмент, який викликає обмін; кредитна діяльність повинна опиратись на приватну ініціативу, підприємницьку діяльність, підприємницький капітал, а не лише на гарантії влади, яка належить державі [2, с. 401].

Таким чином, меркантилістська система Дж. Ло, не зважаючи на її недоліки, була першим яскравим прикладом переосмислення ролі грошей та кредиту в економіці, можливостей грошово-паперових та кредитних технологій у забезпеченні економічного зростання.

Епоха формування ринкової економіки, яка почалась у Західній Європі з VII ст., супроводжувалась бурхливим розвитком промислового виробництва. Відтак підтримка і розвиток виробництва стали широкомасштабною сферою застосування запозичених коштів. Водночас значно зросла роль банків як спеціалізованих інституцій з організації кредитних відносин. Очевидне те, що усі ці процеси не могли залишитися поза увагою провідних учених, які проводили свої дослідження в основному на методологічних засадах панівної на той час класичної школи політичної економії.

Представники класичної школи політичної економії А. Сміт, Д. Рікардо та їхні послідовники ставили в центр економічних досліджень сферу виробництва, котра завдяки продуктивній людській праці сприяє примноженню багатства народу. Водночас продуктивність, на думку А. Сміта, визначається головним чином поділом

праці і накопиченням капіталу. «Визнаючи в капіталі безумовну продуктивність, Сміт і його послідовники, – писав М. Бунге, – забували, що капітал повинен мати придатність до виробництва; вони не помічали, що така придатність залежить від реалізації чи обміну однієї продукції на іншу, і що реалізація та обмін прискорюється завдяки кредиту» [2, с. 424]. М. Бунге також справедливо відзначав, що А. Сміт та його послідовники не оцінили належним чином господарського значення кредиту, не відзначивши його ролі в акумулюванні, розподілі та переміщенні капіталів, примноженні капіталів та збільшенні доходів, а також у заміні монети кредитними обіговими знаками. Адже А. Сміт наголошував, що загальна кількість паперових грошей «за будь-яких умов не може перевищувати вартостей золотої та срібної монети, яку вони замінюють або яка (за тих самих розмірів торговельного обігу) перебувала в обігу, коли б не було паперових грошей» [5, с. 183].

Таким чином, на думку класиків, кредит нейтральний по відношенню до економічної системи і пов'язаний лише з перерозподілом наявних ресурсів. Відповідно до їх поглядів, кредит – це лише технічний засіб перенесення реального капіталу від одного економічного агента до іншого для використання реального капіталу.

Утвердження ринкової системи господарювання (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.) у країнах Західної Європи супроводжується подальшим розвитком кредиту, що знаходить своє відображення передусім у появі різного роду кредитних грошей, відокремленні в самостійний засіб обміну національних банкнот, стандартизації грошових систем. Відтак на цій основі відбувається якісна трансформація банківської справи. Формуються банківські системи, побудовані на взаємодії та розподілі функцій між державними (національними) і приватними (банкірськими домами й акціонерними) банками [4, с. 472].

За цих нових умов виникає необхідність подальших теоретичних досліджень соціально-економічного значення кредиту. У цьому зв'язку заслуговують на увагу наукові концепції кредиту українських учених, які плідно працювали протягом другої половини ХІХ – початку ХХст., тобто в період становлення і розвитку банківської системи Російської імперії, до складу якої входило більшість українських земель. У контексті розвитку теорії кредиту слід виділити такі праці українських вчених: М. Х. Бунге «Теорія кредиту», А. Я. Антоновича «Теорія паперово-кредитного обігу і державні кредитні білети», О. М. Миклашевського «Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання», М. І. Туган-Барановського «Паперові гроші і метал», «Основи політичної економії», «Соціальні основи кооперації».

Розглядаючи кредит як об'єкт теоретичного пізнання, українські вчені відзначали важливе народногосподарське значення кредиту. Так, автор «Теорії кредиту» М. Х. Бунге, аналізував вплив кредиту на багатство, благополуччя та працю через такі чинники: 1) розподіл продуктивних сил, особливо капіталів; 2) примноження капіталів та збільшення доходів; 3) заміна монети і грошей кредитними обіговими знаками. У першому значенні йдеться про те, що завдяки кредиту стає можливим акумулювати значні капітали й спрямовувати їх у різні галузі економіки, де попит на них більший і де вони забезпечують найбільші господарські вигоди. У другому значенні – кредит сприяє залученню бездіяльних капіталів у виробництво і посиленню діяльності всіх продуктивних сил, встановленню кращого порядку в накопиченні капіталів та заощадженням, що виникають від зменшення потреби в капіталі монетному. І третє значення кредиту, що, на думку вченого, одне з головних, полягає в тому, що завдяки кредиту створюються нові засоби обміну, зовсім відмінні від грошей, що не тільки обмежують їх використання, але й зменшують витрати обміну та надають обігу нового

змісту. Звідси вчений наголошує на доцільності заміни монети і грошей кредитними знаками та науково обґрунтовує таку перспективу.

Слідом за М. Х. Бунге перспективність паперово-кредитного обігу визнавали і А. Я. Антонович та О. М. Миклашевський. Так, А. Я. Антонович наголошував, що кредитні білети мають наглядні переваги перед іншими формами грошей внаслідок їхньої дешевизни, мобільності, еластичності, а головне те, що їх використання має продуктивний характер [5, с. 72]. На перспективності кредитного обігу та продуктивному народногосподарському значенні кредиту наголошував і О. М. Миклашевський. Учений називав кредитний обіг новою економічною силою, пророкуючи час, коли функції загальної мінової одиниці виміру, збереження і передачі цінностей виконуватиме кредит, а тогочасне господарство - лише перехідна форма до кредитного [6, с. 445].

Слід відзначити, що в працях українських економістів простежується розуміння не лише економічної, але й соціальної природи кредитних відносин, що виникли для задоволення потреб людини та засновані на довірі та високих моральних якостях громадян. Так, до моральних основ довіри М.Х. Бунге відносив: «чесність, акуратність, захист закону, порядок судочинства і стягування, закони, що полегшують промислову діяльність тощо» [2, с. 288]. Водночас найвищого рівня соціалізації кредитні відносини досягають за умов розвитку кредитної кооперації. У цьому зв'язку на увагу заслуговує праця М. І. Туган-Барановського «Соціальні основи кооперації», у якій автор наголошує на тому, що це єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомих зусиль широких суспільних груп з метою перетворити існуючу систему господарства. Учений виділяє та аналізує основні види кооперації, поставивши на першу позицію кредитові кооперативи, дослідивши їх соціальне значення та соціальне середовище розвитку.

Розмірковуючи в цілому над соціально-економічним значенням кредиту, М. Х. Бунге наголошував на тому, що слід звільнитись як від сліпих вірувань у самостійну творчу силу кредиту, так і від скептицизму, котрий заперечує користь кредиту та приписує йому походження економічних криз. «Вникаючи глибше в суть кредитних відносин, – відзначає вчений, – ми побачимо, що всі промислові потрясіння, що супроводжуються поширенням кредиту, не складають необхідного неминучого результату його розвитку і були тільки наслідком причин, що в повній мірі залежать від людини» [2, с. 280]. Відтак учений логічно аргументує необхідність державного регулювання кредитної діяльності в інтересах національної економіки. «Банк, як установа, переважно призначена для більш вільного і успішного розвитку промисловості, – відзначає М. Х. Бунге, – через страхування векселів вимагає узгодження вигод учасників кредитних відносин з вигодами народногосподарськими. У цьому відношенні банки державні або товариства взаємного страхування векселів мають безумовно переваги перед публічними банками, що створені на основі акцій. Останні інколи переймаються набагато більше інтересами акціонерів, ніж народногосподарськими інтересами» [5, с. 329].

Слід відзначити, що на необхідності державного регулювання кредитних відносин наголошував і М. І. Туган-Барановський. У цьому зв'язку вчений аргументовано доводив, що державна грошово-кредитна політика не лише має право на існування, але й стає необхідною в сучасному господарстві. Вчений наголошував на важливій ролі центрального банку держави, тобто такого центрального закладу, що має у своєму розпорядженні величезні кошти і керується у своїх діях не одержанням зиску, а загальнодержавними інтересами, здійснюючи грошово-кредитну політику [7, с. 40].

Таким чином, українські вчені відзначали важливе народногосподарське значення кредиту, що є інструментом забезпечення безперервного потоку фінансування

інвестицій та забезпечує розвиток економіки в розширених масштабах. Водночас вітчизняні економісти дійшли висновку щодо необхідності державного регулювання кредитної діяльності, що заклало фундамент подальших теоретичних досліджень та практичних рекомендацій із формування ефективної грошово-кредитної політики.

Слід відзначити, що в сучасній економічній науці та практиці державного управління найпоширенішими кейнсіанська та монетаристська моделі грошово-кредитного регулювання. Їхня суть зводиться до наступного.

Кейнсіанці вважають ринок несаморегулюючою системою, і втручання держави повинне здійснюватись під час ділових циклічних спадів та підйомів за допомогою передусім фіскальної політики, а також регулювання центральним банком норми відсотка та іншими методами. Монетаристська ж модель головну увагу зосереджує на процесах самоорганізації економічної системи. Відтак монетаристи вважають, що вирішальну роль в економічній активності відіграє грошова пропозиція, тому головною умовою стабілізації економіки вважають правильну грошово-кредитну політику.

Як бачимо, ці дві моделі не виключають одна одну, а швидше доповнюють. Тому на практиці в основному застосовують раціональний синтез двох вищевказаних концепцій, що поєднують у собі як фіскальну, так і грошово-кредитну політику. Такого погляду дотримуються і деякі вітчизняні економісти, зокрема М. Савлук та А. Гальчинський [8, с. 232].

Водночас розвиток економіки та економічної науки розвивається і надалі дуже динамічно. Процеси інтернаціоналізації та глобалізації фінансових ринків відповідним чином знаходять своє відображення й у модифікації кредитних відносин, сприяючи їх всеохоплюючому розвитку. Так, на сучасному етапі функціонують міжнародні кредитні інституції (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку тощо), діяльність яких спрямована на кредитування пріоритетних соціальних програм у країнах, що розвиваються, з метою розв'язання в них проблем бідності, охорони здоров'я, освіти, безробіття.

З розвитком кредиту, кредитних технологій та кредитних інституцій розвиваються і нові монетарні теорії, що базуються на інституціональному аналізі грошово-кредитної сфери. Їх представники (Дж. Штігліц, Б. Грінуолд та ін.) акцентують увагу на тому, що особливе значення для функціонування ринкової системи мають процеси кредитування, а не просто грошові трансакції й обслуговуюча їх грошова маса. При цьому увага вчених зосереджена на пропозиції кредитних фондів в умовах недосконалої інформації та ризику. У цьому зв'язку вчені наголошують на центральній ролі кредиту й інститутів, що його надають, а також на значній соціально-економічній небезпеці можливих банкрутств фінансово-кредитних інституцій в умовах економічної кризи.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що розвиток теорії кредиту - результат постійної еволюції кредитних відносин та їх адаптації до потреб економічного розвитку. Однак вимоги економічної практики не були єдиною причиною розвитку теорії кредиту. На наш погляд, вирішальний вплив на її розвиток справили наукові дослідження видатних учених, що розвивалися під впливом розвитку економічної науки. Причому цей розвиток, з одного боку, відбувався кумулятивно шляхом поступового і послідовного нагромадження наукових знань про кредит, розширення та виправлення минулих знань (схоластів, меркантилістів, класиків тощо) та доповнення їх новими теоретичними дослідженнями. А з іншого – шляхом пошуку альтернативних поглядів, зокрема, щодо механізмів грошово-кредитного регулювання та формування ефективної монетарної політики. Водночас, на наш погляд, заслуговує на увагу вагомий внесок українських учених, які торували нові шляхи в розвитку теорії кредиту.

Література

1. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базидевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – Ч. 1. – 582 с.
2. Микола Християнович Бунге: сучасний дискурс : Монографія / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005. – 697 с.
3. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй : пер. з англ. – К. : Port-Royal, 2001.
4. Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К. : «Крещатик», 1997. – 837 с.
5. Небрат В. В. Теорія грошей та грошового обігу А. Я. Антоновича // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – 2004. - №17. – С. 182 – 188 (Серія : Економіка).
6. Миклашевский А. Н. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. – М., 1895.
7. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. 4-е перераб. изд. Петроград, «Право», 1917. – 540 с.
8. Гальчинський А.С. Теорія грошей : навч.-метод. посібник. – К. : Основи, 1998. – 415 с.
9. Josef Stiglits and Bruce Greenwald. Towards a new paradigm in monetary economics. – Cambridge, Cambridge university press, 2002. – 336 p.

Summary. The development of credit theory in the forming of scientific conception of social-economic meaning of credit is researched. Scientific conception of credit is analysed on the base of the evolution of credit relations, to the necessity of economic and scientific evolution, with the contribution of ukrainian scientists to the development of credit theory.

Keywords: credit, paper-credit currency, banks, monetary-credit policy, economic system.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2009